

the middle and the second half of the XVII century. We attempt to offer the different, qualitatively different from the dominant conception of its causes, essence, nature and typology. It is quite clear that the author is expressing his own judgment, does not claim to the definitive truth and is well aware that they have a disputable nature.

Key words: *revolution, national liberation war, typology, chronological framework, "Khmelnitskiy", "ruin", Cossacks, common people, Cossack Ukraine, Hetmanate.*

Отримано: 20.12.2017

УДК 94:355.422(477.41-81)«1918»

Олексій Струкевич
(м. Вінниця)

БІЙ ПІД КРУТАМИ (дидактичні матеріали на допомогу студентів та учителів)

У статті на основі аналізу різноманітних джерел, описані події, що пов'язані з підготовкою, ходом і наслідками бою під Крутами 29 січня 1918 року. Запропоновані матеріали можуть використовуватися при вивченні першої війни між більшовиками та УНР, як у старшій школі, так і в вищій школі у курсі історії України XX століття.

Ключові слова: *студенти, учні старших класів, більшовики, станція Крути, А. Гончаренко, Муравьов, УНР.*

Тема бою під Крутами надзвичайно активно представлена у публіцистичній та художній літературі. Водночас розвідок наукового характеру написано небагато. Головною причиною цього, на думку дослідниці О. Бойко, є відсутність офіційних документів, політичного чи військового характеру, про чисельність військ, озброєння, командування, втрати під Крутами, який би допоміг фахівцям відтворити об'єктивну картину подій¹. Проте, збираючи уривки розрізнених даних у систему, історики теж перетворюють тему Крут у предмет наукового аналізу².

Тому науковці користуються лише спогадами. А спогади, як відомо, несуть на собі відбиток симпатій чи антипатій людини до позицій, рішень та дій тієї чи іншої політичної сили, особистості, завжди мають суб'єктивний характер. Сучасні дослідники вважають, що сьогодні найбільш правдивим джерелом про бій під Крутами є спогади безпосереднього учасника і командира бою Аверкія Гончаренка.

З'ясувати питання перебігу бою під Крутами студенту-практиканту, учителів історії допоможе видання «Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Історико-культурологічне товариство «Герої Крут»; упорядник Ярослав Гаврилюк. Київ: Видавничий центр «Промісвіт», 2008. 840 с. У збірнику використані документи та ма-

теріали Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Державного архіву м. Києва (ДАМК), Бібліотеки ім. О. Ольжича, м. Київ, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Перша українська Військова школа імені Богдана Хмельницького – один із захисників Києва. Стереотипно вважають, що під Крутами червону російсько-більшовицьку гвардію стримували студенти й гімназисти. Водночас випускають з кола уваги той факт, що вирішальну роль в обороні Бахмача, а потім станції Крути, відіграла Перша Юнацька Військова школа імені гетьмана Богдана Хмельницького. До складу школи входило 4 сотні по 150 юнаків, озброєних гвинтівками й 18 кулеметами. Юнаків очолювали 20 старшин. Школу було скомплектовано з юнкерів колишніх російських військових шкіл, переважно з закінченою середньою освітою. Юнацька школа мала 2 курси. У грудні 1917 р. після оголошення Леніним війни проти УНР старший курс школи було відправлено у Бахмач – вагомий залізничний вузол, який прикривав залізничний шлях на Київ з боку Гомеля, Брянська, Орла, Білгорода, Харкова.

У зв'язку з ускладненням ситуації на північно-східному напрямі тодішній український командувач отаман Юрій Капкан 22 грудня 1917 р. викликав до себе Аверкія Гончаренка – командира куреня Юнацької школи, призначив «командантом» оборони Бахмача і наказав з рештою юнацької школи виїхати до Бахмача. Сотника (капітана) було попереджено, що особливо сподіватися на допомогу не варто.

Військова школа, утримувала місто й станцію Бахмач. Поряд з молодими військовиками воювали й 50 добровольців з місцевого вільного козацтва, що сформувалося для захисту міста від дезертирів з фронтів Першої світової війни. Більше ніж місяць на далеких підступах до станції Бахмач молоді військовики вели постійні сутички з невеликими загонами більшовиків.

Загострення ситуації під Бахмачем. З наближенням основних сил Муравйова у першій декаді січня зав'язався важкий бій за станцію Макошин. Не маючи можливості стримати ворога, учні Першої Української військової школи підірвали мости через річку біля Макошина і відступили до станції. Автор спогадів Б. С-ко не розповідає про деталі бою за Макошин. Тому нам відомо лише, що в цьому бою юнаки «майже загубили, як бойову одиницю, свій броньовий потяг». Коли потяг підійшов до станції, «більшовики розстріляли його майже впритул». З повідомлення Б. С-ка, ми можемо припустити, що Аверкій Гончаренко повідомив телефоном Генеральний штаб про стан справ після бою, нагадав про небезпеку з боку ніжинських більшовиків, які могли підїхати до станції Ічня і таким чином заблокувати шлях до відступу. З Києва запевни-

ли, що уже завантажують у потяг допомогу³. Проте вона так і не підійшла.

Аверкій Гончаренко відмовився від ідеї обороняти Бахмач. Сотник дав наказ залишити місто, щоб не опинитися між двох вогнів. Річ у тому, що у залізничному депо Бахмача працювало 2 тис. робітників, переважно росіяни за походженням. Поки більшовики були далеко від Бахмача, робітники заявляли про свій нейтралітет, хоча, за спостереженнями А. Гончаренка, дивилися «косим оком на «інтелігентів»-юнаків», дарма що частина з молодих військовиків були «дітьми з-під селянської стріхи». З наближенням муравйовців робітники депо підняли збройне повстання. Передбачаючи такий розвиток подій (а їх передбачити було неважко, знаючи про поведінку робітників у ряді міст уже захоплених більшовиками, включаючи й щойно залишену ст. Макошин) Гончаренко відвів основні сили загону на задалегідь визначені позиції перед станцією Крути. Туди ж, околицями, обминаючи центр повсталого Бахмача, з боями відступили й українські передові частини.

А. Гончаренко по-діловому сухо описав виниклу ситуацію: «Мені нічого не лишилося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготувати фортифікації до зустрічі з навалою большевиків. Отож, після обслідування терену й приступлено до праці. Роботу було виконано правильно й скоро»⁴. Для того, щоб зупинити дальше просування ворога було розібрано й залізничні колії.

25 січня юним військовим стало відомо, що їм на допомогу з Києва вислано студентську сотню. Інформація про виїзд студентської сотні поширилася серед юнаків, «як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія». Як далі розповідає сотник Гончаренко «Завдяки цьому, так високоцінному і завжди в боях вирішальному чинникові, як піднесення духа, вдалося спинити наступ Муравйова та змусити його до зтяжної боротьби»⁵.

Командир Гончаренко у своєму звіті про бій та підготовку до нього не згадує, що він звертався до Києва про допомогу. Адже ще отримуючи командування над бахмацьким гарнізоном, він почув від командувача Ю. Капкана коротке: «На поміч – трудно чекати»⁶. Коли ж Гончаренко прийняв рішення про залишення Бахмача, то незадоволений цим «командувач військами адміністративного району Чернігівщини» сотник Тимченко, все-таки повідомив, що на допомогу військовій школі ім. Б. Хмельницького іде піхотна дивізія. Незабаром виявилось, що замість дивізії прибуло кілька потягів, завантажених возами. Єдиною користю для молодих бійців стало отримання достатньої кількості набойів. Зрештою Гончаренко зробив висновок: «Очевидним було, що Київ не мав резервових військових частин»⁷.

Звідси можна припустити, що висилку студентської допомоги організували собі самі українські юнкери. Вони перебували у вкрай складному морально-психологічному стані: виснажені боями, морально пригнічені ворожістю мешканців Бахмача. Звичайно, що юнаків-військових важко пригнічував і лицемірний нейтралітет українізованих фронтовиків, які коли й доїжджали до Бахмача за наказом командування, «гордо заявляли, що вони воювати не збираються, а оголошують нейтралітет». За кілька днів вони, зазвичай, розсіювалися. Зрозуміло, що молодих військових психологічно виснажувала й постійна небезпека, «непевність, чи ворог не обійде та не захопить їхню горстку»⁸.

Юнаки були й обурені нездатністю командування надати їм необхідну допомогу. Тому вони вирішили самі здобути собі поповнення. Саме для цього вони й делегували до Києва значну групу своїх товаришів. Добравшись до столиці, ті природно прийшли на Печерськ у свої казарми, що належали колишньому Костянтинівському військовому училищу, а тепер Першій Українській військовій школі ім. Б. Хмельницького.

Студентський курінь українських січових стрільців. Саме ці спорожнілі приміщення у січні 1918 р. прийняли студентів-добровольців з Українського Народного університету та університету св. Володимира, а також старшокласників гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, учнів гідротехнічної та військової лікарської шкіл⁹. Учні останньої були найстаршими, навіть одруженими¹⁰. Багато студентів та гімназистів уже були учасниками бойових дій, тому далеко не всі були необстріляними.

Студентський курінь виник на початку 1918 р. на хвилі патріотичних зібрань українського громадянства перед загрозою більшовицького наступу.

Історичний факт. Як свідчить газета «Киевская Мысль» 6 (19) січня 1918 р., формувалися добровольчі загони не лише студентами гімназистами.

«Організація добровольчих полків зі службовців залізниць і поштово-телеграфних установ України посилено розвивається. Телеграма із запрошенням записуватися в залізничні полки, розіслана революційним комітетом ради залізниць України на всі станції в усі професійні організації 18 залізниць, дала поки що такі результати: за 4 дні у залізничний полк записалося 2000 чоловік, і, крім того, безперервно надходять телеграми з місць із запитами від залізничників, що потрібно для запису в полк.

... Утворений також загін добровольців, що складається виключно з біженців – галичан і слов'ян, що проживають у Києві»¹¹.

Очевидно, інакше і бути не могло, адже студентство Києва впродовж 1917 р. політизувалося наскрізь. Хто з київських студентів не знав тоді приміщення Педагогічного Музею – приміщення Української Центральної Ради, де на їх думку, кувалася українська державність.

Особливо добре знали будинок учні 2-ої київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, приміщення якої стояло поруч з Центральною Радою. «Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибюлі і на хорах, прислухаючись промовам українських міністрів та парламентарів. До того ж, недовго перед тим більшість їх у складі «Бойового курення партії соціалістів Революціонерів» охороняли помешкання Центральної Ради під час боротьби з командуючим Київською військовою округою російським есером Оберучевим»¹².

Спочатку військове командування планувало задіяти курінь студентів-січовиків для охорони порядку виключно у Києві. Тому їх учили насамперед стройовому кроку, премудрості здвоювати шеренги, поворотам праворуч і ліворуч, виконанням команд «на плече», «на караул» і т.ін.¹³ Це, безумовно, неабияк засмучувало молодих людей, які у своїх романтичних мріях уявляли себе не інакше як рятівниками Української держави. Правда, за спогадами А. Гончаренка, рідний брат якого теж вступив до студентського курення, добровольцям дали елементарні вміння володіти зброєю, усі вони уміли стріляти¹⁴. Водночас існують спогади, у яких стверджується, що далеко не всі студенти уміли обходитися зі зброєю. Такі твердження нам видаються неправдивими. Адже, по-перше, вони жили і зростали у суспільстві, мілітаризованому Першою світовою війною, по-друге, курінь складався з добровольців, які прагнули відправки на фронт, тому бути байдужими до оволодіння зброєю вони не могли.

Опосередковано про це свідчить і факт зі слабосильним студентом на ймення Фарфал, що приїхав на навчання в Український Народний Університет з Одеси. Студенти потішалися над ним, коли він на тренуваннях тиснув на курок обома руками і зажмурював при цьому очі, однак разом з усіма учився стріляти. До речі, до його участі у бою справа так і не дійшла¹⁵.

І от, одного січневого ранку, «коли сотня ще спала, спальні наповнилися якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постаями»¹⁶. Це були «господарі хати» – юнаки Першої Української військової школи. Чи це вони наполягли, чи генеральний секретар у військових справах М. Порш з командувачем Ю. Капканом незалежно від них вирішили відправити студентську сотню під Бахмач, проте це сталося.

Студенти-січовики з усім юнацьким запалом сприйняли звістку про від'їзд на фронт. Єдиним, хто сприйняв звістку як біду був старенький полковник Скороно, колишній начальник школи, що доживав свого віка при ній. Він наполягав,

що «юнакам треба учитися в першу чергу, а не воювати»¹⁷. «Зі сльозами на очах просив він відмовитись від легковажного рішення, але що ж могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнадцятилітніх патріотів...»¹⁸.

Відправка на фронт. Розпочалася організаційна метушня. «Бунчужний кинувся видавати старі шинелі, штани, а у кого були погані черевики, то жовті черевики, не давши до них обмоток». озброєння студентської сотні складалося з гвинтівок-трюхлінійок та одного ручного кулемета «Люїс».

26 січня об 11 годині ночі студентська сотня числом у 115–130 чоловік виїхала з Києва. Ігор Лоський, учасник подій, розповідає: «Посадка відбулася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич шукати свого сина Левка, тоді учня 6-го класу, який нелегально вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але, звичайно, безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шестикласника Соколовського. Ледве стримуючи сльози, хрестила брата і всіх від'їжджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів лежатиме на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів «Ще не вмерла Україна» ешелон рушив на північ...

Переїзд відбувся весело. Центром загальної уваги був куток в одному з вагонів, де сиділи два студенти Ш. й К., що своїми безконечними анекдотами, грою на сопілці й співами розважали всіх»¹⁹.

Зважаючи на вороже ставлення залізничного персоналу та робітників-залізничників до свідомого українства, начальник потяга намагався якомога менше затримуватися на станціях. Ще більше він прагнув уникати конфліктів з демобілізованими «товарищами», які тисячами сиділи на станціях, шукаючи будь-якої нагоди захопити попутні потяги, щоб повернутися додому і негайно, за ленінським декретом, розпочати поділ землі.

О 4 годині ранку 27 січня студентська сотня прибула до станції Крути. У цей час загін жив підготовкою до бою. Саме в ніч з 26 на 27 січня Гончаренко мав телефонну розмову з Муравйовим. Той у нахабній формі «приказав»: «Прігатовіцца к встрече пабеданоснай краснай армії, прігатовіть абед. Заблужденія юнкероф пращяю, а афіцероф всьо равно расстреляю». Гончаренко відповів: «До зустрічі все готове»²⁰.

Перед Гончаренком виникло питання, як на полі бою розмістити студентську сотню. Студентів можна було окремими групами влити до сотень юнаків військової школи, поповнивши їхні ряди, а можна було виставити студентів як окрему сотню – бойову одиницю – для захисту однієї з ділянок бою. Сотник обрав другий варіант. До нього він «прийшов з мірку-

вань чисто військового характеру: молодий вояк без огляду на свою інтелігентність, в критичну хвилину піддається паніці. Таких хвилин, – писав Гончаренко, – я передбачав аж за багато. Паніка під час бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу».

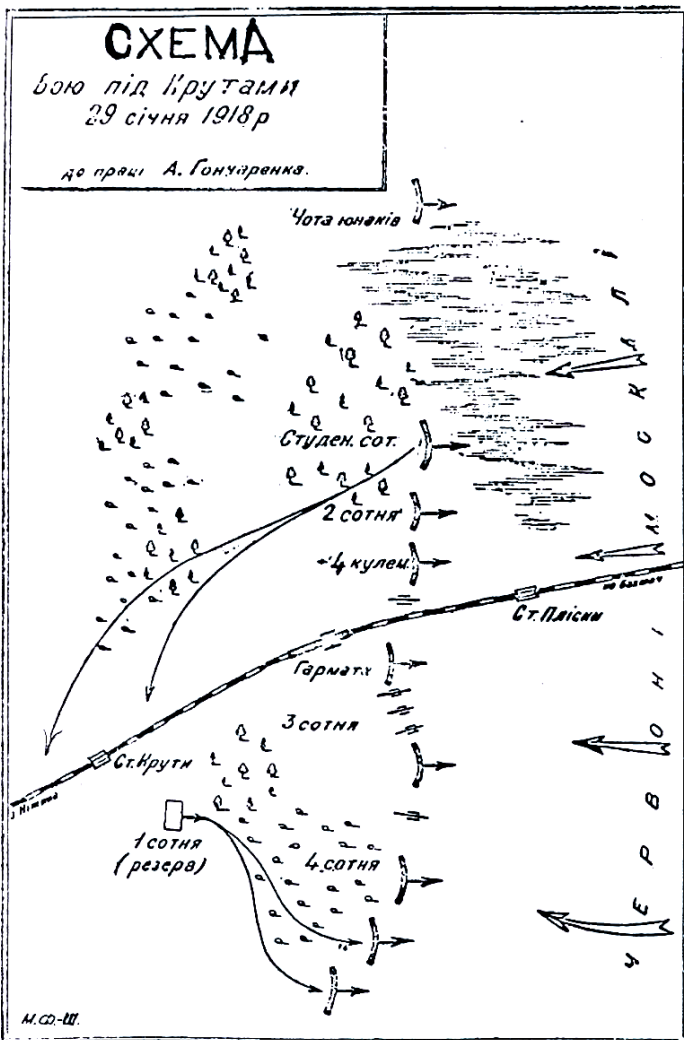
Керуючись такими міркуваннями Аверкій Гончаренко вирішив зберегти студентську сотню як окрему бойову одиницю, виділивши для неї найменш загрозливий ворогом відтинок фронту. Він ознайомив командира сотні поручника Омельченка з ситуацією, проінструктував «звідки і як [сотня] буде діставати набої, куди спрямовувати ранених, з ким держати зв'язок, а на випадок відступу, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив 3-х студентів, між ними був і мій брат; його, з огляду на моє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки».

Напередодні бою. У бою, за даними командира брало участь 500 молодих вояків і 20 старшин. Вони були розділені на 5 сотень з 18 кулеметами. Лінія оборони проходила між станціями Пліски і Крути за версту перед Крутами.

На схемі не вказано, де і скільки знаходилося кулеметів. Очевидно, що більшу частину їх було зосереджено поближче до залізничного полотна. Виходячи з того, що резервна сотня мала 2 кулемети, флангові сотні теж, очевидно, мали не більше 2 кулеметів. Захисники Києва – столиці УНР були розтягнуті в лінію завдовжки 3 км.

Спогади кулеметника – учасника бою

«Ніч! Тихо, хмарно, вогко, кругом багно та мокрий сніг! Згадуємо, що маємо короткі солдатські штани і черевики без обмоток, то там, то сям дерчать кулемети, котрі переміняють свої місця, шукаючи ліпшої позиції для стрільби. Потрапив я зі своїм кулеметом на правий фланг. Сиджу собі на борті окопчика та копаю глибшу яму. Кулемет на бойовому взводі; поруч стоять ящики з кулеметними набоями. Все темніше і темніше! Тихо, вітру нема, протягує тільки вогкість, зрідка почувеш як хтось пробує кулемета, і відразу пізнаєш, де який стоїть... Паффффф, ... цокнув десь «Кольт», у відповідь йому «строчить» «Максим»: туку-туку-туку-туку... Десь аж на самому краю залопотів кулемет «Шварцлозе»... Знову тихо. Потроху всі заспокоюються. Коли зненацька щось блиснуло, а далі гуркнуло «Буумм!» всі з'їжились, забились поглибше у окопчик. Фіуууу!... просвистів перший снаряд більшовиків, розірвавшись саженьх в 2000 позад нашої лінії. Потім почали стріляти залпами і, як на зло, все поціляють по нашому флангу»²¹.

Під прикриттям артилерійського обстрілу більшовики спробували відновити розібрану біля ст. Пліски колію. «Наші артилеристи вийшли на паровозі з платформою, на котрій стояла тридцятидюмова гармата, до роз'їзду, розстріляла шрапнеллю робітників, які лагодили путь, забрали інструмент, і почали гатити в самі Пліски, звідки стріляли самі більшовики. Годині о 5-й ранку все трохи заспокоїлося, хоча поодинокі постріли не змовкали»²².

Бій. Настав день. Проти захисників УНР наступали понад 6 тис. червоногвардійців та матросів²³. До їх складу входили Петроградський²⁴ Виборзький²⁵, Московський і Тверський червоногвардійські загони²⁶. Витягнувшись довгим ланцюгом теплушок, більшовицький потяг повільно просувався до Крут. Попереду сунув броньований вагон. Встановлена на ньому тридюймова гармата розривала темряву і тишу поодинокими пострілами. Нарешті потяг зупинився перед розібраними рейсами. Червоногвардійці вистрибували з теплушок, «все в боях дьшало задором и отвагой»²⁷.

«Червоні москалі» розпочали наступ «раннім ранком». Вони йшли зімкнутими рядами. «Виглядало так, – пише Аверкій Гончаренко, – ніби йшли на парад, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки». Очевидно, червоні «були певні нашої втечі». Адже на станції до телефону ніхто не підходив і не відповідав на їхні дзвінки, а рельєф місцевості надійно маскував оборонців.

«Тільки-но червоні наблизилися на віддаль [по]стрілу ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів». «Зазнаючи великих втрат у своїх рядах», червоні кинулися врозсіпну. «Наступні частини уже з поїзда приймали бойовий порядок» і наступали за всіма правилами військової тактики. Поступово «москалі зайняли фронтову лінію завдовжки в 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення».

Близько 10 години ранку з українського боку до лінії фронту знову підїхав імпровізований бронепотяг. Він складався з паровоза, що штовхав перед собою відкриту платформу, обкладену мішками з піском. На платформі стояла тридюймова гармата, якою керував сотник Богданівського полку С. Лощенко. «Хто його прислав – не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціатива. Цей старшина, борячись з подиву гідною самопосвятою, вносив велике замішання своїми влучними [по]стрілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок тут підкреслити», – написав командир бою Гончаренко.

Так само добрим словом кулеметники згадували про начальника кулеметної команди пана Горошка, який упродовж усього бою бігав «від одного кулемета до другого» дивлячись чи всі на місцях, чи все в порядку²⁹.

Близько 12-ої – 1-ої години червоні спробували організувати концентрований наступ на студентську сотню. Однак потрапили в зону перехресного вогню другої юнацької сотні та чоти сотника М. Семирозума. Вона займала найвіддаленішу позицію на лівому фланзі, а тепер залізничною колі-

єю Чернігів-Крути швидко підтягнулася до студентської сотні. Більшовики змушені були покинути свій намір прорвати оборону у найслабшому, з їх погляду, місці. На жаль у ході атаки на студентську сотню зазнав важкого поранення її командир, студент Українського Народного Університету, поручник Омельченко і був віднесений до лазарету (помер уже в дорозі до Києва). Це була серйозна втрата. Адже за свідченнями безпосередніх учасників бою «Сотник куреня «Студентів-Січовиків» увесь час був на лівому фланзі і надавав енергії своїм хлопцям»³⁰. Замінити командира було ніким, оскільки українські захисники на той момент втратили половину старшин. Саме тоді Гончаренко пошкодував за штабом сотника Тимченка, військово-адміністративного керівника Чернігівщини, що мав достатньо активних старшин, проте відїхав, за спільною домовленістю, до Ніжина, щоб привести на допомогу Шевченківський полк. На жаль єдине, що вдалося Тимченку – прислати з Ніжина вагон набоїв³¹.

Тим часом більшовики, маючи достатньо резервів, використали наступ на студентську сотню лише для маскуваннн головногo удару. Як і очікував Гончаренко, основні сили Муравйов спрямував на оточення нашого правого крила. Як видно зі схеми, цей маневр дозволив би червоним взяти ст. Крути, відрізати правий фланг від бази постачання, а потім оточити й лівий фланг.

Спогади про героя бою. Про гармаша С. Лоценка розповідають багато інших крутян. «Кожен з учасників напевне добре пам'ятає старшину гармаша в блакитно-жовтому кашкеті, який з одним козаком, із невеличкою гарматою й кулеметом... під градом куль відважно й вдало нищив ворога, часто підїжджаючи до самої російської лінії. Ще й тепер добре пригадується його силуетка в нічному відблиску стріляючої гармати.

... Наша одинока чинна гармата, що відповідала противникові, була високо на залізничному торі (шляху), добре видна як нам, так і ворогові, під сильним обстрілом ворожої артилерії й кулеметів. Хвилинами, сум огортав нас, коли раптом затихала наша гармата; гадалося, що замовкла назавжди, але це було приготування до того, щоб з більшою силою розпочати вогонь. Незабаром почала зі станції працювати й наша друга гармата, правда кволо й недовго. Присутність гармати, майже на чолі нашої лінії, добре впливала на нас всіх... Але в середині бою гармата перестала стріляти, й наш «броневий потяг» відїхав на станцію – здається, хтось з цих героїв був поранений»²⁸.

У ході бою нерідко зав'язувалися і рукопашні сутички. Матроси та червоногвардійці вигокували: «Ура, ура! Смерть буржуям! Да здравствует революція!» У відповідь звучало: «Слава! Слава! Смерть московським катам!.. Это значит: ура! Смерть московским палачам!»³².

Наша гармата на платформі, пояснював Гончаренко, не могла бути розвернута на 90° вправо і протидіяти маневрові червоних. Водночас, десь біля другої години гармата зазнала пошкоджень, а її обслуга – поранень. «З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил». З огляду на це сотник Аверкій Гончаренко о 2-ій годині ввів у бій свій єдиний резерв – першу юнацьку сотню. Командир не мав ніяких ілюзій щодо перемоги у бою. Він лише старався якомога довше утримати ворога і дочекатися підмоги Шевченківського полку з Ніжина: «Введення у бій резерву, нашої останньої сотні, передрішало, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато численніша від нас сила противника прискорювала нам вирок, і тільки слабке темпо його наступу дало можливість дотягти бій до 9 години вечора, коли-то настала темна, туманна ніч»³³.

Відступ. Коли почало вечоріти, до Гончаренка приєднався зі станції зв'язковий Валентин Атамановський (студент Університету Св. Володимира). Він подав телеграму про те, що Шевченківський полк виїхав з Ніжина і орієнтовно прибуде через 2 години. Однак, розпропагований більшовицькими агітаторами, він, як попереджалося у телеграмі, виступив на з'єднання з червоними силами Муравйова.

Оцінивши ситуацію, Гончаренко вирішив вивести загін з бою «без дальших утрат в людях і подбати, щоб за всяку ціну з'єднатися з Чорними Гайдамаками під командою Симона Петлюри; вони вже на ст. Бровари, і там приготувалися позиції».

Першою, за рішенням командира, мала вийти з бою студентська сотня. Як стверджує Гончаренко «Атамановського послав я ще завидна до студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце»³⁴. Решта сотень була виведена у такій послідовності: 2-а, 3-а, 4-а, 1-а. Перша сотня військових юнаків, що вступила у бій останньою, стримувала ворога, що намагався оточити станцію. Дочекавшись повної темноти рештки сотні відступили з поля бою і приєдналися до школи, що уже знаходилася у ешелоні за два км від Круг.

Звичайно, що Аверкій Гончаренко вболівав за життя свого брата-студента. З цього приводу він пише: «По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, хоч під час бою раненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді я довідався, що немає цілої чоти студентської сотні, до 30 людей, хоч командир со-

тні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон – та все це було даремно».

Як потім з'ясувалося, студентські чоти, що, відступаючи пішли в обхід станції, розмоклими полями, зрештою дісталися до потяга. Та чота, що пішла прямо на станцію, потрапила в полон до більшовиків³⁵.

За даними Гончаренка «втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин»³⁶. Гончаренко свідчив також, що українські військові відступили організовано, забравши убитих і поранених, при від'їзді вони зруйнували за собою залізничну колію³⁷. Зазначимо, що А. Гончаренко використав термін «втрати», не уточнивши кількості загиблих і поранених.

Незадіяна допомога. Командування не забувало про загін сотника Аверкія Гончаренка і вирішило зміцнити його бойовою технікою. На жаль погода, яка встановилася у ті дні, більше нагадувала не січневу, а листопадову. У видолинках лежав мокрий сніг, на пагорках земля перетворювалася у важке непрохідне мсиво, особливо для техніки.

Як згадує свідок бою офіцер Степан Самійленко, «по полудні 28 січня командир 1-го автопанцерного дивізіону полковник Чорний отримав від командувача Юрія Капкана наказ вислати на станцію Крути 6 автопанцерників. Проте автодивізіон зумів підготувати до бою лише 4 машини, решта потребувала ґрунтового ремонту. Командування бойовими машинами було доручено саме Самійленку, заступнику командира дивізіону. На ст. Київ-вантажна панцерники повантажили на платформи, поряд з гарматною батареєю полковника Алмазова, що одночасно виконував обов'язки начальника ешелону.

«Ми добре знали, – розповідає С. Самійленко, – що їзди від Києва до Крут – усього пару годин. Але на ділі виявилось інше: на станцію Крути ми приїхали вже пополудні 29 січня, бо залізничники саботували. Потяг наш зупинився, не доходячи до станції Крут, бо станція і всі під'їзні дороги до неї були загачені потягами». Алмазов наказав стріляти гарматам безпосередньо з платформ у ті місця, де ворог ще не встиг зблизитися з оборонцями. Проте невдовзі така можливість була втрачена.

Вести автопанцерники у бій за межами станції виявилось неможливим через розталу ріллю та мокрий сніг. Так невразлива проти куль грізна сила, що мала на борту 9 кулеметів «Максимів» і одну гармату залишалася поза боєм. «Вся обслуга автопанцерників (я стояв на платформі коло важкого автопанцерника «Хортиця») була бездіяльними свідками бою під Крутами»³⁸.

Надвечір, коли студенти та військові юнаки почали завантажуватися у вагони, полковник Алмазов наказав своєму потягу вирушати на Київ, щоб «звільнити дорогу іншим відступаючим частинам».

Можемо припустити, що наявність озброєного потягу Алмазова і стримала розпропагований Шевченківський полк від спроб виступити на допомогу муравйовцям, а потім зупинити у Ніжині захисників УНР, що відступали з-під Крут.

Трагедія замордованих. На сьогодні не існує детальних перевірених, офіційних даних про те, що сталося під Крутами із захопленою в полон чотою студентів. Насамперед ми можемо опертися на спогади Михайла Баталіна – учасника бою, що залишився живим, певний час проживав на Батьківщині, потім емігрував і, звичайно, ловив всю інформацію про крутянських побратимів.

«Тоді в полон большевики не брали, отже всі були переконані, що хто не повернувся з потягом, вже й не поверне.

Але невідомо якими шляхами, надійшли до Києва відомості, що кільком студентам пощастило втекти з полону. І дійсно, одного з них пізніше я зустрів. Він розказав про тих, що попали полон. Двадцять сім душ було розстріляно. Сім студентів, що потрапили до неволі пораненими, врятувались: їх відправили в штаб Антонова. На розподільному пункті в Харкові вони були помилково призначені до харківського дворянського шпиталю, звідки й втекли за допомогою медичного персоналу.

Пригадуються деякі подробиці з оповідання цього товариша. Він був серед тих, що відступали на село. Під селом здибались з більшовицькою лавою. Набоїв не було. Пішли на багнети. Після короткого штикового бою, багато численнішому ворогові вдалось примусити їх кинути зброю.

Усіх полонених привели на станцію. Тут вже було кілька захоплених в інших місцях. Почався допит і знущання озвірілих червоногвардійців. З нелюдською люття били прикладами, нагаями й просто кулаками. Здоровезний червоногвардієць з диким завзяттям висмикував пасма волосся з голови т. Ш., приговорюючи: «Тяперь будеш зна-а-ать, как на пралітарійов руку падніма-ать». Далі увагу дикуна привернули окуляри, що були на т. Ш. Зі страшенною лайкою червоногвардієць вдарив кулаком по окулярах. Розбите скло повгрузало в очі. Нещасний просив добити його.

— Падаждьош суда, у нас без суда нельзя, – з цинічною лайкою відповідали йому.

У другого товариша знайшли у сумці підручник тригонометрії.

— Ішь ти, плани! Это всьо адскія машинкі на нашу пралітарскую голову, – і тут же бідолаха був побитий до нестями.

Тов. В. Ш., мліючи від величезної втрати крові, доводив москалям їх неправоту, доводив їм їх помилки. Навіть комісари були безсилі побороти докази В.Ш., але відповіддю йому було:

— Знаєм ми вас. Все ви уж очінно панімающіє.

Коли дикуни трохи задовольнили свою лють, усіх полонених до суду замкнули в товарні вагони.

Вранці став відомий вирок суду. Пораниених мали відправити до Харкова, а решту: «записать в расход»³⁹.

Свідком розстрілу студентів став член комітету Першої революційної армії РСФРР Єфім Лapidус. Свої свідчення він давав на суді у справі Муравйова.

«В отряде Егорова был ужасный расстрел. На ст. Круты, по взятии ее, было захвачено в плен 24 гайдамаков – большинство было студентов, один из них – прапорщик. Дело было перед взятием Киева. Их без допроса красногвардейцы хотели расстрелять. Я случайно был там, вышел из вагона с Зомбартом (начальником броневое поезда и одновременно комиссаром от Антонова). При мне, когда я с ними разговаривал, раздался выстрел, и я увидел, как упал с раскroенным черепом и с вывалившимися мозгами от разрывной пули один офицер.

Нам едва удалось уговорить красногвардейцев не расстреливать пленных. Их ввели в вагон и поставили караул. На следующий день, когда мы отъезжали от ст. Круты, поезд по дороге остановился по приказанию Егорова, из вагона были выведены все задержанные и в 300 шагах от поезда их расстреляли разрывными пулями.

Я подошел к убитым, затем подошел к Егорову и спросил, почему их расстреляли. Егоров, покуривая папиросу и улыбаясь, ответил, что разрешил он красногвардейцам потому, что они настаивали на этом.

Одного гайдамака, убежавшего от красногвардейцев в деревню за 4 версты, по дороге сбросившего с себя одежды, красногвардейцы вытащили из-под печки в одной избе, куда он скрылся, избили и, приведя к месту, где были расстреляны другие, расстреляли, несколько раз, не попав в него смертельной пулей...»⁴⁰.

У цьому місці свідчення перериваються трьома крапками. Можливо тому, щоб замовчати бридку картину знущань над недобитими та трупами. «Бойцы Первой революционной армії» Егорова добивали свої жертви, кололи багнетами, розбивали прикладами голови, виколювали очі, знущалися над юними тілами так, що багатьох неможливо було розпізнати. Це уже засвідчили у своїх спогадах родичі забитих, включаючи й Аверкія Гончаренка⁴¹.

Розстріл і мордування 27 студентів і гімназистів, учинений всупереч військовій професійній етиці, нажахав і обурило українське суспільство. Однак, це був лише один з епізодів у довгому ланцюгу насильств, які вчинили більшовики впродовж 1917–1920 рр.

Поховання на Аскольдовій могилі. Коли 1 березня Українська Центральна Рада повернулася до Києва, уряд прий-

няв рішення про урочисте поховання за державний кошт загиблих крутян у Києві, на цвинтарі Аскольдової могили, що з 1876 р. виконував роль київського пантеону.

Заздалегідь у багатьох київських газетах, спеціальних випусках, листівках та оголошеннях публікувалися звернення до батьків, родичів, близьких та знайомих прийти 13-го березня на Київський залізничний вокзал (фруктову гілку), щоб розпізнати тіла убитих гімназистів та студентів.

Жах охоплював усіх, хто бачив знівечені тіла з десятками кульових та багнетних ран, що їх завдали нелюди. Багатьох з привезених впізнавали лише за якимись особливими прикметами, за білизнаю і сорочками, які шили і вишивали самі матері.

Похорон 17 загиблих відбувся у вівторок, 19 березня 1918 р. Погідної ясної днини скорботна процесія киян від залізничного вокзалу попрямувала до вулиці Володимирської. Біля приміщення Української Центральної Ради було збудовано спеціальну трибуну, з якої державні діячі виголосили жалобні промови. Далі процесія спустилася на Хрещатик, піднялася на Печерські Липки і дісталася Аскольдової могили.

Усіх поховали у братській могилі. Її вкрило море вінків та квітів. Багряне сонце, що вже ховалося за Дніпром висвітлювало жалобні написи на стрічках: «За честь і волю України положившими життя під Крутами», «Синам України – борцям за її волю», «А вже молодого студента не будуть більше хвилювати – ні життя, ні боротьба, ані кохання», «Милому моему Грицеві від його Олесі»⁴².

Під час похоронного ритуалу було сказано багато скорботних слів. Хтось із промовців образно порівняв загиблих з трьома сотнями легендарних спартанців під Фермопілами. Поступово образне порівняння перетворилося у історичний міф про три сотні студентів, які стали на шляху більшовицької орди і всі загинули.

Вшанування пам'яті героїв Крут. Після звільнення Києва від більшовиків педагогічна рада Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства звернулася до Міністерства освіти з проханням «заснувати при Гімназії стипендії імені учнів Гімназії, забитих у боях з большевиками під Крутами: 8 кл. – Ганкевича Миколи, Дубницького Юрія і Кольченка Павла; 7 кл. – Піпського Григорія, Сорокевича Івана; 6 кл. – Гнаткевича Василя, Соколовського Андрія і Терновського Євгена». Тут же повідомлялося, що фотографічні портрети учнів «будуть висіти в залі гімназії, будуть нагадувати про їх патріотичні вчинки»⁴³.

Українці, що жили в еміграції та Західній Україні і користувалися правом свободи ніколи не забували про крутян. У Галичині культ героїв Крут спочатку поширився серед чле-

нів спортивної національно-патріотичної юнацької організації «Пласт». У 1931 р. Друга Студентська конференція у Львові ухвалила «вважати роковини бою під Крутами українським всестудентським святом»⁴⁴. Уже наступного року подвиг крутян вшанували у Празі та інших містах Європи.

Патріотичне натхнення та звитягу героїв було увічнено у художніх творах: літературі, картинах і гравюрах. Сьогодні передумови, хід та наслідки бою під Крутами досліджують науковці Інституту історії України Національної Академії Наук України та багатьох інших наукових установ.

У жовтні 2008 р. поблизу станції Крути було завершено створення меморіально-музейного комплексу «Пам'яті Героїв Крут».

Так само добрим словом кулеметники згадували про начальника кулеметної команди пана Горошка, який упродовж усього бою бігав «від одного кулемета до другого» дивлячись чи всі на місцях, чи все в порядку.

Підсумки. Сучасні знання про бій під Крутами дають можливість стверджувати:

1. У стратегічному сенсі цей бій не мав особливого значення. Проте не можна переоцінити його морального значення. З цього бою розпочалося пробудження українського національного духу, звільнення народу від пут малоросійства, що допускало можливість співіснування двох народів в одній державі. У моральному плані його можна вважати «українським Ватерлоо»: «Велике горе викликало незламне бажання боротьби до перемоги. Тіні крутянських героїв кликали до продовження цієї боротьби», – справедливо зауважував військовий історик Б. Монкевич.

2. Бій на кілька днів затримав просування більшовицьких військ на Київ. Це затримання, дозволило Українській Центральній Раді успішно завершити переговори і підписати Брестський мирний договір. А це означало, що країни Західної Європи та світова громадськість визнали Україну як незалежну соборну державу і допомогли вигнати більшовицькі сили з Києва уже на початку березня 1918 р.

3. Напризволяще оборонців Крут влада Української Народної Республіки не кидала. Вона дала їм усе, що змогла дати у той час для оборони визначеної ділянки фронту. Інша справа, що ця влада не зуміла у ході руйнування соціальних зв'язків та інституцій протистояти більшовицькій демагогії демократичними методами. Такими методами не змогли протистояти войовничій демагогії крайніх лівих чи правих сил у ті часи ні російська демократія, ні італійська та німецька демократичні держави.

4. Офіцери сотник Федір Тимченко та Павло Богаєвський не покидали поля бою. Ці старшини представляли військово-

адміністративну владу Чернігівської губернії і не мали у своєму підпорядкуванні військових з'єднань. Ще до початку бою вони поїхали до Ніжина, щоб порозумітися з українізованим полком ім. Т. Шевченка і привести його на допомогу захисникам Крут. Ніхто зі старшин, призначених до командування окремими ділянками бою не зраджував, не пиячив і не дезертирував. Половина командирів загинула в бою або була поранена.

5. Бій під Крутами ніяким чином не нагадував побиття червоногвардійцями та балтійськими матросами «беззахисних немовлят». Оборона позицій відбувалася згідно з вимогами військової науки. Сотник Аверкій Гончаренко виконував поставлене командуванням завдання так довго, як це дозволяли обставини – поки втрати убитими і пораненими не досягли половини особового складу. Юнаки і студенти не тікали безладно, а організовано відступили.

6. Незважаючи на всю шляхетність патріотичного натхнення студентської сотні, вирішальну роль у бою під Крутами відіграли молоді люди, що готували себе до військової служби – юнаки Першої Української військової школи імені Богдана Хмельницького. Історично несправедливо забувати про них і вшановувати пам'ять лише про подвиг студентів-добровольців.

7. Полон однієї з трьох сотні Студентського куреня Українських Січових Стрільців можна пояснити лише складними обставинами бою, веденого у нічний час.

8. Каткування студентів-мучеників назавжди залишиться мерзеною плямою на історичній репутації більшовицької «Красной гвардії» і балтійських матросів-«краснофлотцев».

Примітки:

1. Бойко О. Бій під Крутами: відтворення в історичній літературі минулого і сучасності // *Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут*. Матеріали наукових читань. Київ, 2008. С. 30.
2. Білокінь С. Крутяни // *На службі Кліо*: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / гол. ред. М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів: Українське Історичне Товариство, 2000. С. 444–459; Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення // *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 43–54; Бойко О. Героїчна сторінка Української революції. Бій під Крутами // *Історія в сучасній школі*. 2013. № 1. С. 44–47; Бойко О., Демченко Т., Бутко С. Бій під Крутами: факти проти легенди // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ: Інститут історії України, 2008. Вип. 3. С. 18–30; Гончаренко А. Серце зі сталі і дух із граніту // *Військо України: центральний друкований орган Мін. оборони Укр. / Міністерство оборони України*. Київ, 2012. № 1/2 (138). С. 84–87; Горелов В., Чечкань І. Аналіз тактичних і вогневих особливостей бою під Крутами 16 (29) січня 1918 року // *Воєнна історія*. 2008. № 1.

3. Гриневич В.Я., Гриневич Л.В. Слідча справа М.А. Муравйова: Документальна історія. К., 2001. 336 с.
4. Литвин С. Опір українського війська російсько-більшовицькій агресії у січні 1918 року // *Воєнна історія*. 2008. № 1 (37). С. 25–41; Литвин С. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути // *Воєнна історія*. 2011. № 1 (55). С. 7–24.
5. С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Військово-науковий вісник Генерального Штабу*. 1918. Вип. 3. С. 42–46; С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 171.
6. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 212.
7. Там само.
8. Там само. С. 209.
9. Там само. С. 210.
10. Д[оськ]ий І. Крути // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 197.
11. Монкевич Б. Бій під Крутами // Там само. С. 190.
12. Л.А. Спогади про події під Крутами // Там само. С. 180.
13. Добровольческие полки // *Киевская мысль*. 1918. 6 (19) января. (№ 5) // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 65.
14. Д[оськ]ий І. Крути. С.196.
15. Там само. С. 197.
16. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 212.
17. Д[оськ]ий І. Крути // Там само. С. 196–197.
18. Там само. С. 197.
19. Михайлик М. Виступ Першої Української Військової Школи // *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 3. С. 18–22, 208.
20. Д[оськ]ий І. Крути // Там само. С. 197.
21. Д[оськ]ий І. Крути // Там само. С. 198.
22. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 212.
23. С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Військово-науковий вісник Генерального Штабу*. 1918. Вип. 3. С. 42–46, 173–174.
24. Там само. С. 174.
25. Політична історія України. XX століття. Київ, 2003. С. 180.
26. Антипов О.И. С украинского революционного фронта // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С.167.
27. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.): сборник документов: в 4 т. Москва, 1971. Т. I: Ноябрь 1917 г. – март 1919 г. С. 42, 87.
28. Моисеев С.И. На Украине // Там само. С. 220.
29. Там само.
30. Л.А. Спогади про події під Крутами // *Літературно-науковий вісник*. Кн.4. 1926, (Львів), квітень. С. 180–181, 309–313.

31. С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Військово-науковий вісник Генерального Штабу*. 1918. Вип. 3. С. 42–46, 174.
32. Там само.
33. Ільєнко І. За волю і долю України // Там само. С. 648.
34. Спогади подорожнього // *Вісті ВУЦВК*. Харків. 1926. Ч. 199. С. 185.
35. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // Там само. С. 213.
36. Там само.
37. С-ко Б. Спогади про Крутські події // *Військово-науковий вісник Генерального Штабу*. 1918. Вип. 3. С. 42–46, 175.
38. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 215.
39. Бойко О. Бій під Крутами: відтворення в історичній літературі минулого і сучасності // Там само. С. 739.
40. Самійленко С. Крути (спогади) // *Бюлетень Союзу Бувих Українських вояків у Канаді*. 1962. Ч. 10. С. 9–10; *Часопис «Прометей»*. 1961. 2 лютого. С. 222–223.
41. Баталін М. Крути (3 давно пережитого) // *Українська трибуна*. Варшава, 1922. 22 (9) січня. Ч. 18 (216). С. 178–179.
42. Свідчення члена комітету Першої революційної армії РСФРР Єфима Ісаковича Лапідуса у справі М.А. Муравйова (м. Москва, 11 травня 1918 р.). С.130.
43. Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами // *Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій*. Київ, 2008. С. 214.
44. Ткаченко І. «Їх – юних сміливців лиш жменька була – із серцем зі сталі і духом з граніту» // Там само. С. 684.
45. Відношення директора Другої української гімназії до Міністерства освіти УНР (17 липня 1918 р.) // Там само. С. 730.
46. Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. Дрогобич, 1995. С. 35.

В статтє на основе анализа разнообразных источников, описании событий, которые связаны с подготовкой, ходом и последствиями боя под Крутами 29 января 1918 года. Поданные материалы могут использоваться при изучении первой войны между большевиками и УНР как в старшей школе общеобразовательной средней школы, так и в высшей школе в курсе истории Украины XX столетия.

Ключевые слова: студенти, ученик старших класов, большевики, станція Крути, А. Гончаренко, Муравьев, УНР.

Отримано: 10.10.2017